

MICHAÉL PSELLOS GRAMMATIKÁJA

FARKAS Zoltán*

Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Medievalisztika Tanszék, Magyarország

Beérkezett: 2022. május 12, • Elfogadva: 2022. május 15.

© 2022 A szerző(k)

ABSZTRAKT

Psellos tankölteménye a nyelvtanról (*poem.* 6 Westerink) kevesek által olvasott munka. Tudománytörténeti jelentősége is csekély, hiszen többnyire jól ismert közhelyeket verselt meg tizenöt szótagos versekben. Érdekes viszont abból a szempontból, hogy milyen szerkesztési elv alapján kerekedtek egész-szé Psellos tankölteményei. A vers szerkezetének vizsgálata mellett érdekes tanulsággal szolgál a *koiné* mint *a* bizánci *dialektos* jelentése Psellosnál, valamint a Theokritos költészetével kapcsolatos tanács (vs 30). A dolgozat függeléke a tanköltemény egy kéziratröredékének átírása, amelynek jegyzeteiből kiderül, hogy a tanköltemény tartalma és nyelvezete még egy bizánci másoló számára is komoly kihívást jelentett.

KULCSSZAVAK

Michaél Psellos, *grammatica*, tanköltemény, *versus politicus*, dialektus, *koiné*, MS Add. 1880.14 University Library Cambridge

* Levelező szerző. E-mail: farkas.zoltan@btk.ppke.hu

Általában a nagyszabású, de tarkabarka életművet létrehozó bizánci szerzők is csak egy-egy művel írták be nevüket a világirodalom történetébe. Kisebb munkáik, különösen a tudományos művek vagy tanító célzattal összefésült tankönyvek, kevesek figyelmét keltették csak fel. A XI. században élt Michaél Psellos életműve ebben a tekintetben is kivételes. Míg a kora újkori Európa elsősorban démonológiai értekezéseit olvasta, ma inkább kortörténete ismert, amelyben működés közben láttatja a konstantinápolyi udvart – a görög történetírásban korábban nem alkalmazott szónoki fogásokkal. Kisebb munkái között a legkevésbé ismert és alig-alig olvasott művek közé tartozik egy versben megírt görög nyelvten, amely azonban a kéziratok tanúsága szerint sokat használt tankönyv lehetett Bizáncban.

A 490 soros tankölteményt legutóbb L. G. Westerink (1913–1990) adta ki.¹ A holland filológus első szövegkiadása is egy népszerű filozófiai gyűjtemény volt Psellostól,² Psellos összegyűjtött verseinek kritikai kiadása pedig már posztumusz jelent meg 1992-ben.³ A nagy gonddal készült *opus magnum* – Psellos összes versei a tanköltemények füzérével (*didactica maiora*) – nem keltett különösebb visszhangot, még szaktudományos körökben sem. 2016-ban viszont egy fiatal kutató, Raf van Rooy a klasszikus ókor grammatikai örökségének hatását vizsgálva a kora újkori Európa tudományos gondolkodására közzétett egy fogalomtörténeti tanulmányt a görög *dialektos* szó ókori és bizánci használatáról.⁴ Ugyanő egy másik dolgozatban – tárgyát szűkítve – a *dialektos* jelentését vizsgálja Psellos verses nyelvtenében: felvázolja a fogalom jelentéskörét és bemutatja Psellos életművét, majd kiemeli a tankölteményből a dialektológiai részeket, lefordítja és magyarázza, végül – ahogy ő mondja – kontextualizálja ezeket, azaz beilleszti a görög grammatikai hagyományba.⁵

A továbbiakban ehhez a dolgozathoz kapcsolódva fűzök néhány megjegyzést Psellos tankölteményéhez, de nem tudománytörténeti nézőpontból, hanem magából a műből kiindulva. Emiatt persze a hangsúlyok is máshová esnek majd, hogy stílszerű legyenek.

A tanköltemény előtt a kéziratokban címfelirat van, amely a megírás körülményeiről is tájékoztat. Az egyik címváltozat szerint Psellos X. Kónstantinos Dukas császár (1059–1067) felkérésére írta a tankölteményt a trónörökös, a későbbi VII. Michaél Dukas császár (1071–1078) számára. A másik címváltozat szerint a szerző IX. Kónstantinos Monomachos császárnak (1042–1055) ajánlotta művét. A kiadó megoldási javaslata szerint a korábban megírt változatot Psellos a felkérés után kissé átdolgozta, majd ezt a második kiadást a trónörökösnek ajánlotta.⁶ E feltevés mellett szól az is, hogy a tanköltemény második részét kitevő ritka szavak gyűjteményében az egymáshoz csak lazán kapcsolódó verssorok sorrendjében eltérések vannak a kéziratok között.⁷

¹ Psell. (*de*) *grammatica* = *poem.* 6 Westerink.

² L. G. Westerink: *Michael Psellus: De omnifaria doctrina, Critical Text and Introduction.* Nijmegen (1948).

³ L. G. Westerink (rec.): *Michael Psellus: Poemata.* (BSGRT) Stuttgart – Leipzig (1992).

⁴ R. van Rooy: "What is a 'dialect'?" Some New Perspectives on the History of the Term *διάλεκτος* and its Interpretations in Ancient Greece and Byzantium. *Glotta* 92 (2016) 244–279.

⁵ R. van Rooy: Teaching Greek Grammar in 11th-Century Constantinople. Michael Psellus on the Greek 'Dialects'. *BZ* 109 (2016) 207–222.

⁶ „Poema 6, *Grammatica. huius quoque poematis habemus duas recensiones, alteram paulo longiorem* (490 vss.), *Michaeli Ducae inscriptam, alteram brevioram* (481/483 vss.), *Constantino Monomacho dedicatam, quam tamen posteriorem esse in argumento conabor demonstrare.*” Westerink: *i. m.* (2. j.) XV–XVI.

⁷ „*recensio vulgata, quam iam pridem ediderat Boissonade, ipsa quoque Pselli iussu confecta est, qui (ut puto) scribae cuidam commisit munus totius lexicum in ordinem alphabeticum redigendi; plurimi versus tamen loco non suo relictis sunt, nonnulli omissi, pauci bis recepti, alii in fine suppleti post formulam perorandi* (vss. 489–490). *nec mirandum est,*

A két-két sorral (1–2; 489–490) keretbe foglalt tanköltemény két nagy részből áll. Az első rész egy sajátosnak mondható bevezetés a görög nyelvtanba Dionysios Thrax és bizánci magyarázói (*scholia*) alapján (1–269), a második rész egy szótári egység (270–490). Az egy-nyelvű szótárnak, szinte szinonimaszótárnak mondható rész kimutathatóan három korábbi gyűjtemény alapján lett összeállítva ritka, többnyire görög költőktől, kisebb részben orvosi szaknyelvből vett szavakból (σπάνια ὀνόματα).⁸ A szótár nagyobb felét alkotó első alegység (271–394) egy jól behatárolható szótári hagyományból átvett szószedet laza betűrendben. A második alegység (395–439) egy máshonnan vett szószedet szoros betűrendben, amely azonban csonka (Z–N): az eleje és a vége is hiányzik. A harmadik alegység egy tematikus gyűjtemény az orvostudomány köréből gyógymódok (440–461), testrészek (462–475) és betegségek (479–488) megnevezéseivel.⁹

A ritka szavak gyűjteményében egy-egy szó magyarázata ritkán terjed ki az egész sorra, a legtöbb sorban két szó magyarázata van. A tizenöt szótagos vessor metszetéig terjed az első szó magyarázata, a metszet utáni részben van a másodiké. Vegyük példának az első szótári egység elejéről a *bétával* kezdődő szavakat:

- 304 **Βάκηλος** ὁ ἀνόητος. **Βαλβίς** ἀφετηρία.
 305 Λιμὸς ὁ μέγας **βουλίμος**. **Βούπαις** νέος ἀφιλιξ.
 306 **Βοσόρ** ἐσθῆς τις κόκκινος. **Βριμάζω** τὸ βρυχῶμαι.
 307 **Βέτων** ὁ πάνυ εὐτελής. **Βλήτων** εἶδος λαχάνου.
 308 Ὁ προβατώδης **βέκηλος**. Τὸ δὲ στριγᾶν **βλεμαίνειν**.
 309 **Βριμαίνειν** τὸ ὀργίζεσθαι. **Βουκάπη** βοῶν φάτνη.

A félkövérrrel szedett szavak valóban meglehetősen ritkák, olyannyira, hogy néha még a pontos jelentésük is bizonytalan, így például a *βοσόρ* vagy *βλήτων* szó esetében. Máskor a szó eredete bizonytalan (*βέτων*), vagy az eredeti jelentés és a megadott (többnyire Hésychiostól átvett) jelentés közötti kapcsolat tisztázatlan, mint például a *βάκηλος* (= *βέκηλος*?) szó esetében. Más szavak ritkák voltak az idő tájt, gyakoriak ma; erre a jelenségre szolgálhat például a *bulimia (nervosa)* < *βουλιμία* (/ *βουλίμος*). Olyan meghatározások is vannak, s a nyelvtanuló számára ezek a leghasznosabbak, amelyek az összetétel elő- és utótagjára mutatnak rá, mint például a *βουκάπη* szó meghatározása. Az idézett részletből is kitűnik, hogy a címszó szófaja lehet ige vagy főnévi igenév, főnév és melléknév, de az is, hogy a címszók *nem* szoros betűrendben követik egymást.

cum in vulgata recensione opus Constantino Monomacho inscribatur, editionem posteriorem Michaeli Ducae inscriptam textum veterem exhibere; nimirum Psellus, ut discipulo suo Michaeli opus ante conscriptum offerret, ad primum exemplar, quod etiamtum penes se habebat, revertit.” Westerink: i. m. (2. j.) 80.

⁸ „Constat utraque e duabus sectionibus, arte grammatica et lexico vocum rariorum, quod in priore editione tres partes habet: I litteras A–Ω (276–394); II litteras Z–N (395–439); III voces medicinales, de alimentis, deinde de partibus corporis, postremo de morbis quibusqam (440–488). in altera recensione totum lexicon secundum ordinem litterarum reffectum est, Pselli iussu, ut mihi videtur, a scriba quodam, qui tamen id munus tam negligenter peregit, ut nonnulli versus exciderint, plures loco non suo relictis sunt.” Westerink: i. m. (2. j.) XVI.

⁹ „huius lexicis recensioem vetustiore secundum codices P p^p p^a nunc primum edimus, in qua manifestum fit, ex quibus fontibus et quo ordine compilatum sit: vss. 271–394 e lexico integro (A–Ω) proveniunt, quod Synagogen Seguerianam cum Hesychio commiscebat; vss. 395–439 ex alio utrimque mutilo (Z–N), priori non dissimili, sed quod ordine alphabetico strictiore utebatur; cetera e vocabulario medicinali (aut uno aut pluribus) deprompsit: vss. 440–461 de alimentis, vss. 462–475 de partibus corporis, vss. 479–488 de morbis.” Westerink: i. m. (2. j.) 80.

Lássunk most egy-egy példát az egysoros magyarázatok fajtáira:

376 Τὰ τῶν ποδῶν ειλήματα ὀνόμαζε ποδεῖα.

Ez a sor a didaktikus irodalom megszokott beszédhelyzetét idézi, sokszor, mint ebben a tan-költeményében is többször, egy (*vocativus*ban álló névszóval és) felszólító módban álló igealakokkal (ὀνόμαζε): *A lábfejet védő tekerést nevezd ποδεῖον-nak* (= kapca).

392 Χελιδωνίς τὸ πάτημα τὸ κάτω τῆς εισόδου.

Ez egy meghatározás kijelentő mondatban: *χελιδωνίς a bejárat alsó része* (= küszöb).

462 Σκύταν καλεῖ τὴν κεφαλὴν πολλὰκις Ἴπποκράτης·

463 στροφέα δὲ γε σπόνδυλον φησί που τὸν ὀδόντα·

464 καὶ ἀετοὺς ὠνόμασε τὰς φλέβας τῶν κροτάφων·

465 τὰς δ' ἀρτηρίας εἴρηκεν αὐτὸς οὗτος ἀόρτας·

466 καὶ κέβλην μὲν τὴν κεφαλὴν, κύβιτον τὸν ἀγκῶνα,

A harmadik példa egy klasszikus szerző egyéni szóhasználatát magyarázó megjegyzések sorozata. A 466. sorban egy latin jövevényszó (κύβιτον *cubitum*) van a *corpus Hippocraticum* egyik helyéről, továbbá egy tájnyelvi és / vagy szinkópával létrejött *másodéles* (vagy végéles *κεβλή*) szó: *κέβλη* < *κεβαλή* / *κεφαλή*.¹⁰

A szótári egység további bemutatása helyett nézzük most meg közelebről az első részt, amely, mint fentebb írtam, egy meglehetősen sajátosnak mondható bevezetés a görög nyelv-tanba.

A nyitómondat a *γραμματική* és az *ὀρθογραφία* alapvető szerepére figyelmeztet a tanulás-ban:

1 Μελέτω σοι γραμματικῆς καὶ τῆς ὀρθογραφίας·

2 πρῶτος αὕτη θεμέλιος καὶ βᾶσις μαθημάτων.

Nem teljesen egyértelmű az első sorban szereplő két fogalom pontos jelentése és viszonya. A legvalószínűbb értelmezésnek számomra az tűnik, hogy a *γραμματική* a helyes fogalmazás művészete szabályosan képzett szavakból, rögzített nyelvtani szabályok szerint, azaz *ὀρθογραφία*, latinul *ars recte scribendi*, s nem rendszeres görög nyelvtan vagy elméleti alapvetés, mint például Dionysios Thrax műve, de nem is pusztán helyesírás a szó szűkebb értelmében. Két megjegyzés tűnik itt helyénvalónak. Az első, hogy a bizánci szerzők gyakran használnak egymás mellett hasonló jelentésű szavakat, s ezek a többé-kevésbé kötött fordulatok gyakran csábítják a mai olvasót túlértelmezésre. A második megjegyzésem, hogy Psellos tan-költeménye *vers*, *nem* próza, a verselés miatt pedig gyakran adódnak elő olyan megoldások, melyek első látásra többet sugallnak annál, mint amit valójában mondanak.

¹⁰ *Nota bene*: A szöszedatben nemcsak latin, hanem perzsa eredetű görög szavak is vannak.

Az első megjegyzésre példát a következő két sor kínál:

- 3 Οὐκ ἔστι δὲ μονότροπος οὐδὲ κοινὴ καὶ μία,
4 ἀλλ' ἔχει γλώσσας καὶ φωνὰς καὶ πέντε διαλέκτους,

Az a kérdés, hogy mit jelent a negyedik sorban a γλῶσσα és a φωνή, pontosabban a γλῶσσαι és a φωναί. Vajon közszók ezek itt, vagy műszók? Ha műszók, mi a jelentésük? Ugyanazt jelenti-e a két szó, s mi a viszonyuk a(z öt) dialektushoz? A tanköltemény egy másik helye (183–186) alapján bizonyosnak tűnik, hogy a γλῶσσα szó a *dialektos* szó környezetében nyelvészeti műszóként regionális aldialektust jelöl, a mellette álló φωνή szó pedig ilyenkor a γλῶσσα szinonimája (7).

- 5 Αἰολικὴν, Ἴωνικὴν, Ἀτθίδα καὶ Δωρίδα
6 καὶ τὴν συνήθη καὶ κοινὴν καὶ κατημαξευμένην·

A tankölteményben használt *versus politicus* tizenöt szótagból álló szótagszámláló verssor. A sor közepén van a metszet, nyolc szótag a metszet előtt, hét szótag a metszet után. A verstani jellegzetességek közül számunkra most az a fontos, hogy a verssor utolsó előtti szótagja mindig hangsúlyos. Ennek a verstani szabálynak több bevett megoldása van, például az -ía-végű nőnemű főnevek vagy igenevek és ragozott igék elhelyezése a sor végén. A hangsúlyozási szabályok ismeretében mindez kézenfekvő. Az egyik gyakori megoldás a sorzárásra Psellosnál a másodéles *participium perfectum medio-passivi*. Ebben a tankölteményben sem ritka ez a megoldás a sorok végén:

- 6 [...] || καὶ κατημαξευμένην
39 [...] || τὰς διωνομασμένας
67 [...] || ὡς παρατεταμένος
70 [...] || ὡς μὴ πεπληρωμένος
84 [...] || σὺν τῷ παρακειμένῳ
102 [...] || τὰ μέσα κεκλημένα
114 [...] || ὡς ἀπεψιλωμένη
117 [...] || καὶ καθωμιλημένη
118 [...] || καὶ πολλοῖς κεκρυμμένην
122 [...] || ἐπικῶς εἰρημένα
131 [...] || δασείας ἐπηγμένης
150 [...] || τῶν ἀπηριθμημένων
155 [...] || ἐνὶ τῶν εἰρημένων
168 [...] || τισὶ συμπεπλασμένων
197 [...] || τῶν προσυγγεγραμμένων
203 [...] || ἀλλ' ὅσπερ ὑφειμένην

Egyszer még a szótári egység elején is felbukkan egy ilyen befejezett melléknévi igenév:

- 280 [...] || ἐγκατεστεγασμένον

A tanköltemény hatodik sorában szereplő *κατημαξευμένη* melléknévi igenévnek nincs – Psellosnál sincs – pejoratív értelme. Nyelvtani és stilisztikai műszóként a *κοινή* szinonimája, és a két szó gyakran áll egymás mellett, mint ahogy itt a hatodik sorban is. Hogy a *κατημαξευμένη* ebben a sorban nyelvtani műszó, azt az is bizonyítja, hogy a Psellos tankölteményében titkos tudásként kifejtett hangtani jelenség (114–162) nem jelenik meg a szó helyesírásában. A *κατημαξευμένη* (sc. *διάλεκτος*) alakilag ugyanis *participium perfectum medio-passivi* a *καθαμαξεύω* (< *κατά* + *ἀμαξεύω* < *ἄμαξα* [vagy *ἄμαξα*, de Psellosnál *poem.* 6, 365: ἡ ἄμαξα λαπίνη] < *ἄμα* + *ἄξω* (lat. *axis*) / ἄγω) igéből, melyben a *spiritus asper* előtti *apokopé* után *tau* helyett *thétának* kellene állnia (*καθ-*), a „helyesen” írt alak tehát *καθημαξευμένη* lenne, de nyelvtani műszóként már ezzel a helyesírással rögzült. A szó használatát megfigyelhetjük Psellos egy másik tankölteményének (Psell. *poem.* 2: *In Canticum, Magyarázatok az Énekek énekéhez*) hetedik sorában:

- 6 δηλοῦμεν τὴν ἐξήγησιν πᾶσάν σοι τῶν Αἰσμάτων
7 ἐν ἀπλουστάταις λέξεσι καὶ κατημαξευμέναις.

és A Zsoltárokhoz írt magyarázatlanban (Psell. *poem.* 54: *Commentarius in Psalmos*):

- 132 Ἀπλῶ μὲν λόγῳ καὶ κοινῶ καὶ κατημαξευμένῳ
133 ὄργανον τὸ ψαλτήριον δεκάχορδον σημαίνει,
134 ᾧτινι χρώμενοι τὸ πρὶν οἱ μελωδοὶ πρὸς μέλος
135 ἐν τούτῳ τὰ ψαλλόμενα καλλίστως ἐμελώδου.

A tanköltemény címléírása a kéziratokban előre utal a verses formára és magára a versorra is, előbb meg is nevezve a *versus politicus*-t, utóbb képes beszéddel utalva rá: Τοῦ αὐτοῦ Ψελλοῦ Σύνοψις διὰ στίχων σαφῶν καὶ πολιτικῶν περὶ πασῶν τῶν ἐπιστημῶν γενομένη πρὸς τὸν εὐσεβέστατον βασιλέα κύριν Μιχαὴλ τὸν Δούκαν ἐκ προστάξεως τοῦ πατρὸς αὐτοῦ καὶ βασιλέως, ὥστε διὰ τῆς εὐκολίας καὶ ἡδύτητος ἐνεχθῆναι τοῦτον εἰς τὴν μάθησιν τῶν ἐπιστημῶν. Elfogadott értelmezés szerint a *διὰ τῆς ἡδύτητος* kifejezés általában utal a verses formára, a *διὰ τῆς εὐκολίας* pedig magára a tizenöt szótagos versorra. A tanköltemény versbe szedése a szöveg megtanulását könnyítette meg.

Az emlékezetbe vésést szolgálta a tanköltemény második részét alkotó szótár versbe és betűrendbe szedése is. De mi segíthette vajon az első rész megtanulását a könnyed, értsd: könnyen megjegyezhető verssorokon túl? Van-e Psellos tankölteményének szerkezete? Mi adja a szöveg belső vázát? Mi köti össze a tanköltemény különböző részeit? Mitől lesz a vers *egész*, ráadásul könnyen megjegyezhető *egész*?

A szöveg tanulmányozása révén belátható, hogy a tankölteménynek nincs logikai váza, nincs önálló szerkezete. Külső szövegszervező elem lehetett (volna) egy magyarázott szöveg, például egy prózában írt iskolai nyelvtan, akár Dionysios Thrax műve. Vannak azonban a tankölteménynek olyan egységei is, mint például a „dialektológiai” részletek, amelyek az ilyen szövegekben általában nem szerepelnek. A tanköltemény mindenesetre nem értelmezhető egyetlen, valamely ismert szöveg folyamatos magyarázataként.

Feltevésém szerint a tanköltemény egy iskolai használatra összeállított, prózában írt kézikönyvhöz írt széljegyzetek megverselt gyűjteménye, nem rendszeres leíró nyelvtan, hanem a

szerző számára érdekes nyelvtani és költészettani kérdések felvetése a hozzájuk fűzött tanári magyarázatokkal.

Legyen erre első példánk a következő mondat: *A hímnemű és nőnemű, valamint a semleges főnevek ragozásait és szabályait tanuld meg!* (31–32):

- 31 Τῶν ὀνομάτων μάθε μοι καὶ κλίσεις καὶ κανόνας,
32 ἄρρενικῶν καὶ θηλυκῶν, πρὸς δὲ τῶν οὐδετέρων.

A második példa: *Költői alakzat huszonnégy van, parabolé, hyperbolé és antónomasia, a többi mindenki számára világos és jól ismert.* Ez a mondat is fordítás a versből (177–179):

- 177 Τέσσαρες πρὸς τοῖς εἴκοσι τῶν ποιήσεων τρόποι·
178 παραβολή, ὑπερβολή καὶ ἀντωνομασία,
179 ἄλλοι τε προφανέστατοι καὶ γνώριμοι τοῖς πᾶσι.

Ez a szövegben önálló egységként elkülönülő mondat semmilyen módon nem kapcsolódik az előtte és utána álló részhez, nincs kifejtve a három megnevezett *tropoi*, a „jól ismert” alakzatok pedig még megemlítve-felsorolva sincsenek. Ugyanilyen szeretlen egység a verslábakról szóló következő rész:

- 92 Μάθε τοὺς πόδας ἅπαντας, τοὺς ἀπλοῦς, τοὺς συνθέτους.
93 μάθε μοι τοὺς δακτυλικούς, σπονδαίους καὶ τροχαίους·
94 ἠρωϊκοῦ τυγχάνουσιν οὗτοι μάλιστα μέτρου.
95 χορεῖον καὶ πυρρίχιον ὡς ἀσθενεῖς ἐκτρέπου,
96 ἀλλὰ μηδὲ τοὺς ἴωνας ἐκτόπως ἀγαπήσης.
97 ἀγάπησον, εἰ βούλοιο, καὶ ζήλωσον γενναίως
98 τοὺς μολοσσούς, τοὺς παίονας, πρὸς δὲ τοὺς ἐπιτρίτους.
99 ἄσπασαι καὶ τὸν ἰαμβον, ἀλλὰ σπονδείαζέ μοι·
100 καὶ πρῶτιστα ἰάμβιζε, ὕστερον δ' ἠρωίσεις.

E most idézett részlet előtt a paradigmaként ismert igék ragozásában mutatkozó hiányokról van szó, egy alaktani kérdésről tehát, utána viszont egy hangtani kérdésről, nevezetesen a zárhangok osztályozásáról.

Az egyik magyarázat a tartalmukban egymáshoz nem illeszkedő részek kapcsolására, hogy bizonyos szavak hívószóként idézhettek fel a tanár szerepében megszólaló Psellos emlékezetéből – mentális lexikonából – állandósult és rögzített tartalmakat. A hívószó valahogy úgy működhetett nála, ahogy a középkori latin *ars praedicandi* emlékezetet segítő kulcsa, a *clavis*. A második példában ilyen hívószó lehetett a τίθημι ige. Az előző egységben ugyanis hat soron keresztül van szó a τίθημι hiányzó alakjairól, miközben háromszor fordul elő maga a τίθημι igealak (86, 89, 90). A verslábakról szóló rész első sorában szerepel a σύνθετος (= összetett) melléknév az *összetett versláb* kifejezésben (πόδας τοὺς συνθέτους), amely önállóan vagy más szavakkal is lehet verstani és nyelvtani műszó. A verslábak felsorolását követő részben viszont négyyszer fordul elő a τίθησι igealak állítmányként (101, 105, 106, 107).

Ha ez a példa nem lenne elég meggyőző, további példákat is lehet hozni a jelenségre:

- 33 Τί μὲν ὀρθοτονοῦμενον ἐν μέρεσι τοῦ λόγου,
 34 τί δ' ἐστὶν ἐγκλινόμενον, ἀκριβέστερον μάθε.
 35 τὸ μὲν γὰρ ἄνθρωποι τινὲς ὀρθότονον τυγχάνει,
 36 εἰ δ' εἴπῃς ἄνθρωποι τινες τὸν τόνον ἀνασύρας,
 37 ἐγκλίνας οὕτως εἴρηκας, τὸν τόνον μεταστήσας.
 38 πρόθεσις οὐκ ἐγκλίνεται, οὐ μετοχή, οὐκ ἄρθρον.
 39 Ἐγκλίσεις πέντε γίνωσκε τὰς διωνομασμένας,
 40 ὀριστικὴν, προστακτικὴν, εὐκτικὴν καὶ πρὸς ταῦταις
 41 τὴν ὑποτακτικὴν φωνὴν καὶ τὴν ἀπαρεμφάτων.
 42 τί δ' ἐστὶν ἀπαρέμφατον καὶ πόθεν ὠνομάσθη;
 43 οὐ παρεμφαίνει βούλησιν τὸ τύπτειν καὶ τὸ τύψαι,
 44 ἐγκλισις γὰρ ἢ βούλησις τεχνικῶς ὠνομάσθη.
 45 Τῶν πέντε γὰρ ἐγκλίσεων τρεῖς εἰσι διαθέσεις
 46 αἱ γνώριμοι, ἐνέργεια καὶ πάθος καὶ μεσότης.

Az idézett szöveg első felében (33–38) az ἐγκλισις (= elhajlás) műszó (τεχνικῶς ὠνομάσθη) jelentése *simulás*, a második részben (39–46) viszont *igemód* (*modus verbi*). A két nyelvtani kategória egymáshoz logikailag nem kapcsolható, az egyetlen összekötő elem közöttük a megnevezés azonossága. A következő egységhez való kapcsolódást ugyanilyen módon az idézett rész utolsó sorát záró μεσότης szó biztosítja, amely előbb a cselekvő és szenvedő között álló *köztes*, a (*genus verbi*) *medium*, utóbb viszont az ige és a névszó között álló *köztes*, a mindkét szófaj tulajdonságaiból részesülő melléknévi igenév (μετοχή, *participium*), melynek funkciója a tanköltemény szerint az, hogy az igtét névszóként tegeye ragozhatóvá:

- 52 Ὀνόματος καὶ ῥήματος ἢ μετοχῆ μεσότης
 52 ἀμοῖν ἐστι μετέχουσα κοινῶν ἰδιωμάτων.
 53 ἔχει πῶσιν ὡς ὄνομα, πρὸς τούτοις δὲ καὶ γένη
 54 (ὁ τύπτων, τὸ τυπτόμενον, ἢ τύπτουσα τὰ γένη),
 55 τοῦ ῥήματος διάθεσιν, χρόνους καὶ συζυγίαν.
 56 τὸ ῥῆμα γὰρ ὡς ἄπτωτον οὐ δύναται κλιθῆναι □
 57 γέγονεν οὖν ἢ μετοχῆ, ἵνα κλιθῆ τὸ ῥῆμα.

Érdeemes megjegyezni, hogy a *medium* vagy mediális alak kifejezésére a versben a leggyakoribb műszó a (ὁ) μέσος (48, 49, 86, 217, 220, 225, 228), de az aristotelési *középre* is igen sok utalás van, többek között az a szentenciózus állítás, hogy εὐλόγος ἢ μεσότης (149).

Ha a kisebb egységek hívszókkal való összekötése túlságosan gyermektegy vagy túlságosan merész feltevésnek tűnne, akkor nagyobb lépték szerint azt mondhatjuk, hogy az igeragozásról szóló részt egy meglehetősen hosszú költészettani kitérő vágja ketté. Ennek a poétikai *excursus*nak természetes módon része a verslábakról szóló bevezetés (92–100). Továbbá a zöngés mássalhangzók közép (μέσος) jellege (101–116; 140–165). Továbbá a hangkivetéssel előálló hangtani változások homérosi példákon történő bemutatása (117–139). Továbbá a merész metaforák kerülésére vonatkozó tanács (166–174) és az alakzatok említése (177–180). Az utalás az ókori költők dialektikus sajátosságaira (181–188), a *per analogiam* szóképzésre

(189–193) és az irodalomkritikus feladatára, hogy döntsön a kanonizált költők hiteles művei kérdésében (194–201). Végül a felhívás a különböző műnemekben *szokásos* nyelvhasználat megfigyelésére (202–208).

Ezek után is zavarónak tűnik azonban számomra, hogy van belső utalás a szövegben a grammatika vagy a költészettani kitérés ún. „részei” (μέρος) közül a harmadikra (181) és az ötödikre (189), de az nem derül ki, vajon mi lehet az első, a második és a negyedik rész.

Tartsuk Psellos tankölteményét grammatikának vagy orthographiának vagy poétikának, a tanuló elé kitűzött cél az irodalmi nyelv (ή κοινή [διύλεκτος]) megismerése, a kanonizált költők olvasása és a legjobb költők utánzása szótagszámláló versekben, de kerülve az ókori költők dialektikus sajátosságait és bonyolult verselését. Ehhez járul az ὀρθογραφία fogalom hozadékaként a határozott utalás az irodalom *írott* formájára, a leírt szövegre. A grammatika ezek szerint a normatív nyelvhasználat rögzítése, a leírt szövegekből kikristályosodó alaktani szabályok és főképpen a szókincs ismerete (167). A *koiné* a bizánci *dialektos*, a görög próza nyelve, amit a költészetben is használni kell a dialektikus költői nyelvek helyett. Psellos a művelt köznyelv használata mellett érvel prózában és versben – preskriptív szemlélettel.

A tankölteményben többször van szó arról, hogy a bizánci írók számára követendő *dialektos* a *koiné*. Ennek tárgyalása előtt le kell szögezni, hogy Psellos *dialektos* szavának kevés köze van a mai értelemben vett dialektológiához vagy a szó mai jelentéséhez a köznyelvben vagy a nyelvészetben.¹¹ Az eddig mondottak jórészt azt a célt szolgálták, hogy bemutassák, milyen előismeretekre épült Bizáncban a különböző dialektikus formákkal élő költők olvasása. Más görög nyelvtanok a dialektikus formákat nem tárgyalták, alig említették. Ez az ismeretkör inkább a költők olvasásához és magyarázatához tartozott. Az irodalmi-költői *dialektos* a múlt része volt Bizáncban, nem nyelvi (vagy irodalmi) norma.

Természetesen tudták, hogy a homérosi nyelvben többféle *dialektos*ba sorolható jelenség található. A homérosi nyelvet ezért keveréknek (*mikté*) is mondták, mint bizonyos szerzők a *koinét*, de még véletlenül sem mondták volna Homéros nyelvét *koinének*. Másfajta keveréknek tartották ugyanis a *koinét*, mely a különböző görög *dialektos*oknak mintegy a metszete, a legjellegzetesebb tulajdonsága pedig az, hogy nem a költők, hanem az írók, mai szóval a prózáírók használták. Voltak olyan szavak – a közös, megszokott, bevett szavak –, melyek minden *dialektos*ban változatlan formában ismertek. A másféle, a görög szótárírók gyűjtötte „ritka szavak” (σπάνια ὀνόματα) között is csak kanonizált szerzőktől vett ritka szavak vannak Psellos versében, mégpedig a kanonizált költők által használt jelentésben. Lássunk erre is egy példát:

339 ἔπαυλις μάνδρα τῶν βοῶν, πρὸς δὲ καὶ τῶν προβάτων.

A *Septuagintában* viszont ἔπαυλις olyan falu *is* (Lev 25, 31), amely *nincs* körülvéve fallal.

A tanköltemény egy másik helye is alátámasztja, hogy a Psellos által *koinének* mondott *dialektos* nem a mai (nyelvtörténeti) értelemben vett *koiné*, hanem az attikai szerzők nyelve, mégpedig a *szemmel látható*, sajátosan attikainak tartott hangtani jegyek – például a *sigma* helyetti *xi* vagy *tau* (18) – nélkül.

¹¹ Tanulságos bevezetés a kérdéskörbe (irodalommal): Kiss J.: Elméleti deficit a dialektológiában? In: É. Kiss K. – Hegedűs A. (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia*. Piliscsaba (2009) 15–28.

- 26 Τῶν μέτρων μέντοι φρόντιζε, τῶν τομῶν καταφρόνει·
 27 ἠρώϊζε, ἰάμβιζε, ἐλεγείᾳ μοι γράφε,
 28 μάθε τὴν Ἀνακρέοντος ἠδυεπὴ κithάραν
 29 καὶ τὴν Θηβαίαν μάλιστα τοῦ μελωδοῦ Πινδάρου,
 30 τὴν δὲ βουκόλου σύριγγα τοῦ Θεοκρίτου μέθεξ.

Az idézetben, amelyben, hadd jegyezzük meg, Psellos attikai költőt nem említ, az utolsó szó lehet(ne) vita tárgya, de az alábbi néhány pont egyáltalán nem szövegjavításra tett javaslat, hanem a másolók és a kiadó értelmezési kísérleteinek bemutatása néhány megfontolással.

1. Két (jó) kéziratban μέθεξ, egyben μάθης, hétben μάθεξ; ez utóbbi nem létező alak. (Nem tévesztendő ez össze az egyébként az általában szintén a μανθάνω ige μάθε alakjából származtatott közép- és újjörög (népnyelvi) μαθές / μαθέ hát; aztán; persze; természetesen jelentésű szóval, amely a *versus politicus*-ban a hangsúly miatt nem állhat[na] a sor végén.)

2. A μέθεξ *lectio difficilior*; de Psellos költői életművében, ha szabad így mondani, μέθεξ igealak csak itt fordul elő, míg – érthető okból – μάθε: 23, μάνθανε: 7, μαθεῖν: 10 és így tovább.

3. A 30. sor értelmét a 26. sorban szereplő τομή szó értelmezése jelentősen befolyásolja vagy meghatározza. Westerink szerint τομή itt *caesura*,¹² de Psellos két másik tanköltménye, a szónoklattani és a jogi tanköltmény alapján ez a szó jelölhet felosztást vagy tagolást,¹³ vagy a szófűzésnek egy olyan jellegzetességét, amit kerülni kell.¹⁴

4. A μάθεξ / μάθε közötti választás jelentősége nem kicsi. Nem mindegy ugyanis, hogy egy olyan nagy tekintélyű szerzőnek, mint Psellos, mi a véleménye Theokritosról mint iskolai auktorról, akinek a megítélése nagyon fontos (volt / lehet) a bizánci regény szempontjából is.

5. A μάθε melletti érv lehet a hívószón alapuló szerkesztés, de az is, hogy a nevesített költőket – Anakreónt, Pindarost és Theokritost – egy-egy költői *dialektos* jellegzetes szerzőjeként olvasták Bizáncban.

6. Végül Psellos egy másik versében a műveletlenség jele, ha valaki ezt a három költőt nem ismerve, könnyelműen fog a húrok pengetéséhez:

σὸ τοῦ ἀνακαινίσαντος τὴν ἠδυεπὴ κithάραν
 καὶ τὴν Θηβαίαν ἔσβεσας τοῦ μελωδοῦ Πινδάρου
 καὶ τοῦ βουκόλου σύριγγα τοῦ Θεοκρίτου λύσας
 πάντων ἐφάνης ὕπερθεν ξένη τις οὔσα φύσις.¹⁵

Megfigyeléseinket a következőkben foglalhatjuk össze. A *koiné* nem olyan *dialektos*, mint a többi. Bizánci felfogás szerint az alapvető különbség az, hogy valaki lehetett dór és lakhatott dór városban, például Szirakusaiban vagy Korinthosban, de nem lehetett *koinos*. Hazája, ha a *koinét* használja, nem valamely *polis*, hanem a görög irodalom. A bizánci *koiné* fogalmából hiányzik a *topos*, az *ethnos* és a *charaktér*; vagyis a hely, a törzs és a sajátos jelleg, hiszen a többi *dialektos* sajátos jegyeit (*idióma*, *idiotés*) éppen ehhez a *dialektos*hoz viszonyítják, amely önálló és sajátos beszédmód, pontosabban: írásmód, és amely különbözik a kanonizált görög

¹² Westerink: *i. m.* (2. j.) 546 s. v.

¹³ Psell. *poem.* 7, 77–79; 7, 236–237 Westerink.

¹⁴ Psell. *poem.* 8, 1086–1094 Westerink.

¹⁵ Psell. *poem.* 68, 40–43 Westerink.

költők nyelvhasználatától. A *koiné*t ezért nem lehet valamely törzsszel és a *dialektos*nak nevet adó mitikus őssel elhelyezni a Deukalióntól leágazó családfán. A bizánci szerzők nem ismerték, legalábbis Psellos egész biztosan nem ismerte azt a felfogást, hogy a dialektus társadalmilag rétegzett, időben pedig változó is lehet. Psellos tankölteményéből ezért a XI. századi beszélt görög nyelvről és mai értelemben vett dialektusokról semmit sem tudhatunk meg. A hangtani kitérőben is csak mássalhangzókról van szó, olyan *iskolás* kérdésekkel, hogy vajon melyik hang erősebb, a *pi* vagy a *béta*, de a magánhangzókról vagy a kettőshangzók ejtémódjáról egyáltalán nincsen szó.

Ebből a nyelvtani bevezetésből, Psellos verses nyelvtanából nem lehet megtanulni görögül, olvasása is csak azoknak hasznos, akik már jól tudnak görögül vagy anyanyelvük a görög. Ugyanakkor a sok érdekes kérdés és példa kapcsán betekintést kapunk a XI. századi irodalmi élet legalsó szintjébe, az elemi oktatásba. Ez pedig közelebb vihet bennünket a bizánci irodalom belső értékeinek a felfedezéséhez is. Gondoljunk például a nyelvi humor különféle megjelenési formáira, melyeket a sajátos költői kifejezések mintájára alkottak a grammatikusok vagy a tanköltemények írói. Olyasmikre gondolok például, hogy: ἴδε τὴν συμφωνίαν (165), *Nézd, micsoda összhangzás!*

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Jelen tanulmány az NKFIH NN 124539 sz. „Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizáncon innen és túl” című pályázat támogatásával készült.

Összeférhetetlenségi nyilatkozat: A szerző mint egyben a szerkesztőbizottság tagja a kézirat bírálatának folyamatában nem vett részt.

SUMMARY

Psellus' didactic poem on grammar (*poem*. 6 Westerink) has rather few readers. Its significance in the history of science is also small, as it is mostly a collection of commonplaces written in fifteen-syllable verses. However, the way Psellus edited his writing to form a coherent text is worth examining. Besides the structure further interesting points are the meaning of the word *koiné* as the Byzantine *dialektos* in Psellus' usage and his advice concerning Theocritus' poetry (vs 30). The appendix is the transcription of a manuscript fragment, the notes to which prove that the content and language of the didactic poem presented a major challenge even to a Byzantine copyist.

Keywords: Michael Psellus, *grammatica*, didactic poetry, *versus politicus*, dialect, *koiné*, MS Add. 1880.14 University Library Cambridge

Open Access. A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)

FÜGGELÉK

Michaél Psellos *Grammatikájának* egy kéziratörredéke

1. A *Cambridge Digital Library* oldalon tanulmányozható Psellos tankölteményének egy kéziratörredéke.¹⁶ Az MS Add. 1880.14 jelzetű kéziratot Matteo Di Franco írta le: „This fragment is a quire containing lines 78–229 of Michael Psellus’ *Poem on grammar* (...) The verse are in decapentasyllabic and written continuously as prose; the lines are separated by mid points. The fragment was acquired by Constantin von Tischendorf and bought from his heirs by Cambridge University Library in 1876. The order of the conjugated bifolios has been inverted (...) Extent: Fragment (quire) 4 Leaf height: 202 mm, width: 148 mm. (...) Material: ff. 1r-4v paper, folded in quarto. No watermark is visible. Format: Codex. Condition: There are extensive water and brown stains on the upper margin, and worm-holes in exterior margins. The fragment is now sewn into a white paper cover. (...) Script: The text was copied in a *mixed minuscule* script, in black ink. Slanting to the right, this hand shows cursive-like *ductus* without marked variation in letter size. It is characterized by the tall majuscule *gamma*, the round *phi* and the *sigma telikon* in small Z-shape. *Tau* and *rho* are linked by superposition. Breathings are curved; accents do not join to letters or breathings. (...) Layout: One columns of 16 lines. Written height: 140 mm, width: 85 mm. (...) The style of script suggests that the fragment was written probably in the late 15th century.”

2. A kéziratot azért írtam át, hogy összeolvassam Westerink szövegével. Az összevetés után derült ki, hogy a kézirat a szövegalkításban nem segít, mert a kevésbé jelentős kéziratok rokona. (A közös hibák a kéziratörredéket határozottan és egyértelműen *g^k*-hoz [Bern. gr.102] kötik, ahogy én látom.) Olyan olvasat sem sok van benne, mely ne lenne benne az *apparatus criticus*-ban. Az alapvető célra így nem használható, viszont rámutat azokra a nehézségekre, melyekkel a másolónak kellett szembenéznie. A módszeresen számba vett hibák feltárják a szöveg nehezen érthető részeit, egyúttal leleplezik a másoló gyöngéit.

3. Az átírásban a lehető legkevesebb változtatásra, az átírási elvek leírásában a legszükségesebb adatokra szorítkoztam. A 16 soros tükörben prózaként másolt szövegben kétféle írásjel van. A fel(ső) pont a vesszor végét, a vessző, ha van, *többsnyire* a metszetet jelöli, olykor azonban a sor végét is. A (ritka) közép(ső) pont *általában* vesszoron belül különít el szavakat, de jelölhet metszetet és sorvéget is. A hehezetek és a hangsúlyjelek szinte mindig ki vannak téve; mindig jó szótagra, de a hajtott helyett néha éles van, néha fordítva. A hiányjel előljárószó és *praefixum* után is állhat, így nemcsak hangkivetést jelöl. *Iota subscriptum* nincs. A rövidített betűneveket és a *nomen sacrum*-ot, amely itt nyelvtani műszó, kerek zárójelek között oldom fel a másoló hangsúlyjaival, a betűkötéseket jelölés nélkül. A tulajdonnevek és a mondatok kisbetűvel kezdődnek. A különböző formájú azonos betűket mindig egy betűvel írtam át, kivéve *sigmát*, melynek átírását a mai gyakorlat szerint egységesítettem. A magánhangzóknál a másoló betűit hozom – [o] és [i] esetében is. A másoló javításait jegyzetekben adom meg.

4. Westerink szövegének mintegy 150 sora és e másolat között több mint 150 eltérés van. Ezek zömmel a megszokott helyesírási vagy a tartalom változása nélküli, például szórendi eltérések, továbbá az *apparatus criticus*-ban is fellelhető változatok. A jegyzetekben ezekre nem térek ki, csak a legérdekesebb helyeket tárgyalom.

¹⁶ <https://cudl.lib.cam.ac.uk/> és <https://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-ADD-01880-00014/1> (2022. június 15.)

f. 2r = Psell. *poem.* 6,78–97 Westerink

- 1 γὰρ τὸ τέτυμμαι πρὸς δὲ τὸ ἐτετύμμη· παρακειμένου
- 2 πάσχοντος καὶ ὑπερσυντελικού· τὰ τρίτα τῶν πληθυντικῶν,
- 3 κοινήν οὐκ ἔχει φράσιν· ἀλλ' ἀντανεπληρώθησαν τεχνί
- 4 κῶς ἐξ' ἐτέρων· καθ' ὅλου πρῶτα πρόσωπα πληθυντικά¹⁷ οὐκ ἔ
- 5 στι· εὐκτικά παρατατικά¹⁸ ἐκλέλοιπε τελείως· χρόνος
- 6 ὑπερσυντέλικος σὺν τῷ παρακειμένῳ· οὐκ ἔστι ὑπο
- 7 τακτικὸς παθητικὸς οὐδ' ὅλως· τὸν μέσον παρακεί
- 8 μενον τοῦ τίθημι μὴ ζήτει· καὶ δεύτερος παθητικὸς ἀόριστος οὐκ ἔ
- 9 στι· πρῶτος πάλιν ἀόριστος ἐν τοῖς ἀπαρεμφάτοις· οὐχ' εὔ-
- 10 ρηται τοῦ τίθημι καὶ ζήτει τὴν αἰτίαν· ἐν μετοχαῖς ἀό
- 11 ριστον τοῦ τίθημι¹⁹ μὴ ζήτει· πλὴν ἐν τοῖς ἐνεργητικοῖς,
- 12 παθητικοῖς γὰρ ἔνι· μάθε τοὺς πόδας ἅπαντας, τοὺς
- 13 ἀπλοὺς τοὺς συνθέτους· μάθε μοι τοὺς δακτύλικούς
- 14 σπονδιούς καὶ τροχαίους· ἥρωϊκοῦ τυγχάνουσιν οὗτοι μά
- 15 λιστα μέτρον· χωρίον καὶ πυρίχιον ὡς ἀσθενεῖς ἐκτρέ
- 16 που²⁰ ἀλλὰ μὴ δὲ τοὺς Ἴωνας ἐκτόπως ἀγαπήσης· ἀγάπη

¹⁷ προστακτικῶν Westerink.

¹⁸ εὐκτικὸς παρακειμένος Westerink, másutt παρατατικός is.

¹⁹ Alig látszik, de mintha a τίθημι alakból lenne javítva; a 8. és 10. sorban ugyanaz az írásképp – javítás nélkül.

²⁰ Az ἐκτρέπε alakból javítva ligatúrával.

f. 2v = Psell. *poem.* 6, 97–116 Westerink

٪ τούτων δὲ μέσα τίθησι τὸ δ(έλτα) καὶ τὸ θ(ήτα)·

- 1 σον εἰ βούλει γὰρ²¹ καὶ ζήλωσον γενναίως· τοὺς μολωσοὺς
 2 τοὺς παιίνας πρὸς δὲ τοὺς ἐπιτίτους· ἄσπαζε καὶ τὸν
 3 ἴαμβον ἀλλὰ καὶ σπόνδιζέ μοι· καὶ πρότιστα ἰάμβιζε
 4 ὕστερον δ' ἠρωήσεις· ὁ τεχνικὸς μὲν δείκνυσι ψιλᾶ τε καὶ
 5 δασέα· καὶ μέσον τούτων δέσποτα τὰ μέσα κεκλημένα·
 6 ψιλὸν²² μὲν · κάππα · πί · καὶ ταῦ · δασέα φι χι θήτα·
 7 μέσα δὲ τούτων ἐκφωνεῖ, βῆτα · γάμα, καὶ δέλτα·
 8 καὶ τὸ μὲν β(ῆτα) τίθησι²³ τοῦ χ(ί) τε καὶ τοῦ κ(άππα)· τὸ δὲ γε δ(έλτα) τίθη

٪

- 9 σι· τοῦ τ(αῦ) καὶ θ(ήτα) μέσον· σὺ δέ μοι τούτων μάνθανε τοὺς
 10 λόγους τῆς αἰτίας· δασέα μὲν τυγχάνουσιν ὅσα μετὰ
 11 δασέος· ἐκφέρεται τοῦ πν(εύματο)ς, ἐκ γὰρ ῥήματος σέβῦς²⁴
 12 καὶ τοῦ δα ἐπιτατικοῦ τὴν σύνθεσιν λαμβάνει· ἦτοι τὰ
 13 ἄγαν τρέχοντα, σέβω γὰρ ἢ τὸ τρέχω· ἢ προσφορὰ γὰρ
 14 κάτωθεν στοιχείων τῶν δασέων· τῶν δὲ ψιλῶν ἐκφώνησις
 15 ὡς ἀπεψιλομένη· ἐξ ἄκρων γὰρ προφέρεται τὰ τρία τῶν
 16 χειλέων· τὰ μέσα μέσον πν(εύματο)ς, τὴν ὀρμὴν συλλαμβάνει²⁵

²¹ Az egyszerűsödés vélelmezhető folyamata: εἰ βούλει γὰρ < εἰ βούλοισ γὰρ < εἰ βούλοιο.

²² A ψιλὸν könnyen magyarázható romlás ψιλᾶ-ból.

²³ A kiesett vesszor miatt értelmetlenné vált a hangtani magyarázat, amit a másoló a 8. és 9. sor közé betűzendőnek szánt javítással (a felső lapszélen) csak tovább rontott.

²⁴ A nehezen kibetűzhető (és értelmetlen) σέβῦς és a 13. sorban tisztán olvasható σέβω helyett σεῦω, a σέβω igével azonos kiejtéssel: /'se.vo/. A σεῦω ige jelentését is megadja szinonimával: τὸ τρέχω.

²⁵ προσλαμβάνει Westerink.

f. 1r = Psell. *poem.* 6, 117–135 Westerink

- 1 αὕτη κοινή ἐξήγησις καὶ καθ' ὀμηλιμένη²⁶ μάθανε καὶ τὴν
 2 κρείττονα καὶ πολλοῖς κεκρυμμένην ἄτρεπτα μὲν τυ-
 3 γχάνουσιν²⁷ ἐν λόγῳ τὰ δασέα· οὐ γὰρ τραπεῖει τὸ δασὺ δα-
 4 σείας συναφθείσης· ὄρνηθ' ἰππόδαμοί φησιν ἀμφ' ἄλλα
 5 ἔλσαι νήων· σὺ δὲχ' ἠνία²⁸ κράτιστε ἐπικεικῶς ἡρμένα·
 6 ἄτρεπτα γὰρ μεμένηκε τὰ τρία τῶν δασέων· τὰ δὲ ψιλὰ
 7 οἷα ψιλὰ τρέπεται τῇ δασείᾳ· ὡς ἔφαθ' οἱ δ' ἄρου παντες
 8 τε αὐτοίχ' ὁ μὲν τε χλαίναν²⁹ σὺ δέ μοι εἶφ' ὅπη τὴν ναῦν, πῶς
 9 τὰ τρία ψιλᾶ σοι ὅμως τε παρετράπησαν δασείας συνα-
 10 φθείσης³⁰ βλέπε καὶ τὴν μεσότητα τῶν ἐτέρων στοιχείων· πῶς
 11 ἔχουσι δασύτητα³¹ ψιλότητος ἐν μέσῳ· ἐπικρατέστε
 12 ρα καὶ γὰρ, τῶν ψιλῶν πέφυκέ πως· μὴ δὲν περι-
 13 τρεπόμενα, δασείας ἐπηγμένης· ὥσπερ οὐδ' οἱ γ' ὦρ
 14 μήσθησαν καὶ λάβ' ἠνία πάλιν· ὁ δ' ὡς εἰπὼν καὶ μένου
 15 σιν ἄτρεπτα τὰ στοιχεῖα· ἐντεῦθεν ἰσχυρότερα, τῶν
 16 ψιλῶν σοι τὰ μέσα· ὄρα πῶς ἀσθενέστερα τυγχάνει τῶν

²⁶ καθ' ὀμηλιμένη = καθωμιλημένη.

²⁷ A javítás előtt: τυγχάνουσαν.

²⁸ E 230: σὺ μὲν αὐτὸς ἔχ' ἠνία alapján *nem* δέχ(ου), hanem: σὺ δ' ἔχ' ἠνία.

²⁹ Ez a tizenöt szótagos vers 16 szótagból áll. A gondosan rajzolt betűk mutatják a másoló (sikertelen) küzdelmét, hogy megértse, miről van szó. A homérosi eposzok egyik formulája (ὡς ἔφαθ', οἱ δ' ἄρα πάντες) Boissonade szellemes javításával a *versus politicus*-ba jobban illik így: ὡς ἔφαθ', οἱ δ' ἄρ' ἄπαντες.

³⁰ Jobb kéziratokban a mondat így hangzik: ὄρῃς πῶς καὶ τὰ τρία ψιλὰ σοι παρετράπησαν δασείας συναφθείσης;

³¹ *Lapsus calami, lege* δασύτητος.

f. 1v = Psell. *poem.* 6, 135–155 Westerink

1 δασέων· τὰ μὲν δασέα δέσποτα τὰ προ αὐτῶν ψιλοῦ
 2 σιν· ὡς εὐσθενη καὶ δυνατὰ, ὀθρὺς ὀφρὺς καὶ ὄχος· τὰ
 3 μέσα δὲ οὐ δύναται, ὡς ἐλαττώτερα πως· ἄδωνι³² ἢ
 4 βη ἡγεμῶν· πάντα δασύνεται πως· πῶς δ' ἕκαστον ἀφό
 5 ριστον μέσον τούτων δεικτείων³³ τοῦ π(ι) καὶ φ(ι) καὶ γάρ ἐστι
 6 τὸ β(ῆτα) μέσον ἄναξ· συγγένεια καὶ γάρ ἐστι τὸ β(ῆτα) πρὸς ἐκεῖνα·
 7 ὅσα γὰρ ἔχουσι τὸ π(ι) τὸ φ(ι) τε καὶ τὸ β(ῆτα), ἐν ῥήμασι λεγό
 8 μενα λείβω, τέρπω καὶ γράφω· εἰς ψ(ι) γράφει τὸν μέλλον
 9 τα· λείψω, τέρψω, καὶ γράψω· τῶν ὀνομάτων δὲ εἰς ψ(ι)
 10 ὀπόσα λήγει πάλιν, τούτων ἐνὶ τὴν γενικὴν δέσποτα
 11 χρηματίζει· ὁ πέλοψ γάρ τοῦ πέλοπος· τοῦ κίννυφος
 12 ὁ κίννυψ· καὶ τοῦ λιβὸς ὁ λίψ ἐστὶ· εὐλογος ἢ μεσότης·
 13 οὕτως εἰσὶ καὶ τὰ λοιπὰ τῶν ἀπηριθμημένων· τοῦ γ(άμμα) καὶ
 14 τοῦ κ(άππα) γάρ, καὶ τοῦ χ(ι) ἐν τὸ γένος· τοῦ λέγω καὶ τοῦ πλέκω
 15 γάρ, τοῦ γράφω³⁴ καὶ τοῦ τρέχω· εἰς ξ(ι) δὲ λήγεται ὁ νοῦς
 16 τὴν γενικὴν ποιεῖται³⁵ ὥσπερ καὶ πρὶν εἰρήκαμεν ἐνὶ τῶν

³² Ἄδωνις sorkezésnek jó (cf. 164) ugyan, de nem elegáns megoldás, ráadásul a *spiritus lenis* miatt rossz példa az éppén tárgyalt hangtani jelenségre. Az ideillő példa ἦδονή volna, amely azonban nem illeszthető a sorba *metri causa*. A ἄδης (= Ἄιδης) γάρ olvasat nekem kissé laposnak tűnik.

³³ δεικτείων < δεικτέων.

³⁴ A felsorolt igék közé egyáltalán nem való a γράφω. E verssor után a kéziratok többsége (in apparatu *cett.*) nem hozza a verset, amely megadja a jövő idejű alakokat: εἰς ξῖ ποιεῖ τὸν μέλλοντα || λέξω, πλέξω καὶ θρέξω· Ezért csúszhatott be τὸ ῥήμα helyett τοῦ γράφω.

³⁵ Nemcsak a kontextusba nem illik, hanem önmagában is értelmetlen, a megadott példák (τέτιξ, πέρδιξ, ὄνουξ) előtt pedig különösen érthetetlen; helyesen így: εἰς ξῖ δὲ λήγον ὄνομα τὴν γενικὴν ποιεῖται etc.

f. 4r = Psell. *poem.* 6, 155–175 Westerink

- 1 εἰρημένων· ὁ τέττιξ γάρ τοῦ τέττιγος τοῦ πέρδικος
- 2 ὁ πέρδιξ· ὁ ὄνουξ δὲ τοῦ ὄνουχος· ὡς τοῖς τρισὶ ταυτότης·
- 3 οὕτως τὸ δ(έλτα) πέφυκε μέσον τοῦ τ(αῦ) καὶ θ(ήτα)· πᾶν γὰρ ῥῆ
- 4 μα λεγόμενον δι' ἐνὸς τούτων ἄναξ, εἰς σ(ῖγμα) δρᾶν³⁶ τὸν
- 5 μέλλοντα ἄδω πλήθω ἀνύττω· ὁ μέλλον ἄσω γὰρ ἐστίν,
- 6 ἀνύσσω τε καὶ πλήσσω· εἰς σ(ῖγμα) δέ γε τελευτῶν, ὄνομα κατ' εὖ
- 7 θείαν· τὴν γενικὴν τούτων ἐνὶ δείκνυσι τελουμένην· ἄδωνις
- 8 γὰρ ἀδώνιδος· ὄρνις ὄρνιθος γράφεις· ἔρωξ δὲ πάλιν
- 9 ἔρωτος· ἴδε τὴν συμφωνίαν· οὐ πάντων ἡ γραμματικὴ
- 10 πέφυκεν ἐμπειρία· τῶν πολιτευομένων γὰρ, λέξεων ἐπι
- 11 στήμη· οὐ τῶν ἐν παραβύστω δὲ τισὶ συμπεπλασμένων·
- 12 τὰς γὰρ ἐν τῷ λυκόφρονι εὐῶπας κώρας κώπας, καὶ τὸν παρὰ
- 13 τῆ σύριγγι ἀντίπετρον οὐκ οἶδεν· ἀλλ' οὔτε τὸ βαλάντιον
- 14 ὡς ἀκόντιον ἔχει· οὐτ' ἔριον τὸ σκέπαρνον ἐκ τοῦ τὸν
- 15 ἄρνα σκέπειν· οὐ τέ φησὶ ποτήριον ἔνδυμα ἐξ ἐρίων·
- 16 ἐλκίδριον οὐ τίθησιν οὐδέποτε τῶν κάδδων·³⁷ τὸν τόνον

³⁶ Ez az *infinitivus* nem lehet a mondat állítmánya; δρᾶν helyett: δρᾶ.

³⁷ Értelmetlen mondat. Hogy nem egyszerű helyesírási hiba, azt a névelőre kitett és a kéziratban tisztán látható hangsúlyjel mutatja: τῶν κάδδων; ebből: τὸν κάδον.

f. 4v = Psell. poem. 6, 175–192 Westerink

1 ὁ γραμματικὸς τίθεται προσωδίαν· πρὸς τόνον γὰρ τὸ μελω
 2 δεῖν, πρὸς τόνον ἀρμοδία· τέσσαρες πρὸς τοῖς εἴκοσι ποι
 3 ἦσεν οἱ τρόποι· παραβολὴν ὑπερβολὴν³⁸ καὶ ἀνω-
 4 νομασία· ἄλλοι τε προφανέστατοι καὶ γνώριμοι τοῖς
 5 πᾶσιν· τρόποι δ' ἐπονομάσθησαν ὡς τρέποντες τὴν
 6 φράσιν· τὸ τρίτον τῆς γραμματικῆς, τοῦτο τυγχά
 7 νει μέρος· ἱστοριῶν ἀπόδοσις καὶ γλωσσῶν πολυτρόπων·
 8 ἐκάστη γὰρ διάλεκτος, ἔχει πάμπολας³⁹ γλώσσας· ἢ γὰρ
 9 δωρὶς διάλεκτος, ἔχει τοιάσδε γλώσσας· ἀργείων
 10 κορινθίων τε καὶ τῶν συρῶρακουσίων· ἢ δ' αἰωλῆς τῶν
 11 βιωτῶν πρὸς δὲ καὶ τῶν λεσβίων· ὀφείλει δ' ὁ γραμματικὸς
 12 εἰδέναι καὶ τὰς γλώσσας· ἰάδος γὰρ τὸ πίσιρες ἀλλὰ
 13 συρῶρακουσίων· πέμπτον δὲ μέρος δέσποτα γραμ-
 14 ματικῆς τυγχάνει· ἐκλογισμῶν ἀκρίβεια τῶν τῆς
 15 ἀναλογίας· τοῦτ' ἔστι παραθέσεως πρὸς ὅμοιον ὁ
 16 μοίου· τὸ δημοφῶν γὰρ δέσποτα καὶ ξενοφῶν κατ' ἴσον·

³⁸ Értelmetlen és magyarázhatatlan a két v (> *accusativus*).

³⁹ ἔχει πάμπολας ebből: παμπόλ(λ)ους ἔχει.

f. 3r = Psell. poem. 6, 193–211 Westerink

- 1 ὁμοίου τί παράθεσις κατὰ ἀναλογίαν· ἔστι δὲ κρίσις ἀκρι
- 2 βῆς αὕτη τῶν ποιημάτων· οὐ κρίνει δ' εἰ συγγέγρα
- 3 πται κρειττόνως ἢ χειρόνως· ἄλλα τινὰ νενόθευται
- 4 τινὰ γνησίως ἔχει· πολλὰ γὰρ ἀμφιβάλλεται τῶν
- 5 προσυγγεγραμμένων· ὁ μάρτυς⁴⁰ μὲν τὰ κύπρια πρὸς
- 6 δὲ κ' ὁ μαργαρίτης⁴¹ ἀράτου δὲ τὰ θηλυκὰ καὶ τὰ
- 7 περὶ ὀρνέων· κρίνεται δὲ ποιήματα χρόνος⁴² καὶ ἱστορία·
- 8 οἰκονομία λέξεων πλάσματι καὶ συνθέσει· βιωτικὴ
- 9 δ' ἀνάγνωσις ἐστὶν ἢ κωμωδία· οὐκ εὐτονον οὐκ εὐ
- 10 φωνον⁴³ ἀλλ' ὥσπερ ὑφειμένη· συνήθως καὶ βιωτικὴ⁴⁴
- 11 εἰκὼν τῆς ὁμιλίας· τὰ γάρ τοι τραγικώτερα ἄλλου
- 12 τυγχάνει τύπου· ἠρωϊκῶν γὰρ μέστωσις ἐστὶν ἢ τρα
- 13 γωδία· εὐτόνως προοιστέον δὲ τὸ ἔπος στεφηφόρε· ἔπος
- 14 δ' ὁ τόνως πέφυκε, ἢ τάσις τῶν ἠρώων· τὰ δίχρονα δὲ δύ
- 15 σιμα οἱ ἀριθμοὶ καλοῦσιν· ἄνω δ' ἀποφηνάμενοι
- 16 πολλοὺς τῶν χρόνων λείπειν· αἰτείας οὐ δεδώκαμεν

⁴⁰ Ὁμήρου Westerink; ὁ μάρτυς olvasatra nincs adat az *apparatus criticus*-ban.

⁴¹ Meglepő, de nem egyedi (*cett.*) a szótagszám növekedése a tulajdonnévben, ami a πρὸς δὲ καὶ végén itt hangkivetést kényszerített ki (κ'); ilyen *elisióra* ez az egyetlen példa a kéziratban.

⁴² A nehézkes χρόνος helyett χρόνω; a másoló vélhetően nem vette észre, hogy ἱστορία és οἰκονομία is *dativus*.

⁴³ Az értelmezhetetlen οὐκ εὐτονον οὐκ εὐφωνον helyesen: οὐκ εὐτονος οὐκ εὐφωνος.

⁴⁴ συνήθως καὶ βιωτικὴ helyett συνήθους καὶ βιωτικῆς.

f. 3v = Psell. poem. 6, 211–229 Westerink

1 νῦν δὲ καὶ ταύτας δέχου· τέτυμμαι καὶ τὸ εὐκτικὸν
 2 ἀποίητον τυγχάνει· διότι παραλήγεται οὕτως ὁ χρόνος
 3 ἄναξ· ἄλλω συμφώνω πρὸ τοῦ μ(ῦ) οὐ πέφυκε δ' ἐν
 4 τεῦθεν· γίνωσκε παρατατικὸς εὐκτικὸν πάθος
 5 ἔχων· ἀλλ' οὐδὲ ὑποτακτικόν⁴⁵ κοινή γὰρ ἡ αἰτία· τέθη
 6 κε⁴⁶ παρακείμενος ἀπέλειπε δ' ὁ μέσος· καὶ γὰρ ὅταν
 7 ὁ δευτερος ἀόριστος τῆς πρώτης· μιᾷ ἐνδεῖ τῆ συλ-
 8 λαβῆ ὡς παραδείξομαί σοι· ὁ μέσος παρακείμενος
 9 καθ' ὁμοιώτητά πως· μιᾷ τοῦ ἐνεργητικῶς συλ-
 10 λαβῆ ἐλαττοῦται· ὁ πρῶτος γὰρ ἀόριστος ἐλύκηκα⁴⁷
 11 τυγχάνων· ἔλακον ἐκληρώσατο τὸν δευτερον εἰκό
 12 τως· λελύκηκα καὶ λέληκα, ὁμοίως προελέχθην· μέσος
 13 δὲ παρακείμενος ἀρχὴν σύμφωνων ἔχει·⁴⁸ οὐδέποτε
 14 δισύλλαβος κανίκιος⁴⁹ τυγχάνει· ἐπ' εἰ δ' ἐστὶ τρισύλ-
 15 λαβος⁵⁰ τὸ τέθηκε τῆ μέση, πῶς ἂν ὁ μέσος γένοι
 16 το τοῦτο παρὰ κανόνα· ὀφείλει γὰρ δισύλλαβος

⁴⁵ Jól olvasható rossz mondat; γίνεσθαι παρακείμενος εὐκτικὸς πάθος ἔχων· ἀλλ' οὐδὲ ὑποτακτικὸς Westerink.

⁴⁶ τέθηκε helyett a megfelelő igealak itt és a 15. sorban: τέθεικα.

⁴⁷ Az ἐλύκηκα nem létező igealak. A λάσκω / ληκέω ige gyenge *aoristosa* ἐλήκησα és ἐλάκησα (ez utóbbiban a τῶhang ᾶ vagy ᾱ), de adatolt ἔληξα is; a 2. *aoristos* (11. sor) ἔλακον, a *perfectum* (12. sor) λελήκηκα és λέληκα (de λέλακα is, a τῶhang lehet hosszú vagy rövid: λελάκῳ).

⁴⁸ σύμφωνον ἔχων Westerink.

⁴⁹ Az értelmetlen κανίκιος helyett κανονικῶς; κανονικός *cett.*, ami ad némi magyarázatot a romlásra.

⁵⁰ ἐπει δ' ἐστὶ τρισύλλαβον Westerink.

